

Զ Ո Ր Ա Գ Լ Խ Ի Ն

(Պատկերներ գիտից)

I

Գիւղաքաղաքի մէջ խճուղին ինչպէս միշտ, այդ օր էլ քարուքանդ էր ու ցեխոտ: Սակայն, երբ մտնում էր նա դաշտերի կուրծքը, որպէս սպիտակ լայն ժապուէն՝ ձգւում էր մինչև հորիզոնը և այնտեղից ոլորապտոյտ մազկցում, համեմելու համար լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթին:

Խոխոջուն վտակի կողքին բանակած պահակագունդը երաժշտութեամբ էր զբաղուած. շեփորների անախորժ ու խառն ի խուռն ձայնը՝ միացած սրնգի սուր ելեէջներին՝ ստիպեց մեզ արագացնելու սայլի զնացքը: Իսկ երբ անցել էինք աւելի հեռու, Գէորգը կպաւ սայլապանի թևին ու ասաց:

—Հանդարտ քշիր...

Հրճւում էին հիւրերս մեր առջևը պարզուող շքեղ տեսարանով: Չէինք խօսում, այլ լի թոքերով շնչում էինք թարմ օդը և անհամար ծաղիկներից ելնող բուրմունքը:

Այլ կողմից արտերը իրանց ծայրերով հասնում էին մինչև անտառոտ լեռների ստորոտը, ձախ կողմից՝ գնում էին նրանք ոստնելու Քարկողի անդնդախոր ձորի վրայով և շարունակում գոգաձև՝ կանաչ սփռելու մինչև հեռուոր լեռկ ու ձիւնազագաթ շղթաները:

Երբինքրանգ, անհամար ծաղիկներ բծաւորում էին հարթավայրը.—կապոյտ զանգակիկների խոնարհած գը-

լուխներ շերտեր էին գծում, մանր-դեղին փնջաւոր ծաղիկներ խառնուած մարգի կանաչին՝ կապոյտ ստուեր տարածում, իսկ հեռուն՝ կարմրին էին տալիս խիտ պլասկներով լեցուն վիշապովները, պսպղում արեան մեծ բծերի նման:

Դաշտն ամբողջ ծփում-օրօրում էր մեղմ քամու տակ, նազելի և գողտրիկ: Կարծես կանաչ կոհակներ լինէին, որ պարբերաբար ելնում-իջնում էին՝ մէկ տերեւների փայլուն, մէկ անփայլ երեսներն ի ցոյց հանելով:

Անցնում էինք այդ բոլորի միջով. սայլապանը գլխարկը ծռել՝ երգ էր մրմուռում քթի տակից, Յակովբը շնչում էր, շառաչելանով շնչում, Գէորգը գլխարկը հանել՝ ժպտում էր բնութեան, ժպտում գեփիւռին...

Սրև չկար. երեսը ամպերով ծածկուած, ձիւնոտ լեռներից սահող հեղիկ քամիին էր թողել լեռնադաշտը: Արտերի դուրալի շուկը, թռչունների հեռաւոր ճուղիւնը, ջրերի մէկ-մէկ լսուող կարկաչը միմեանց ձայնառու, միմեանց լրացնելով՝ ներդաշնակում էին այնքան հաճոյալից, որքան և սիրուն էր շրջապատող լեռն ու դաշտը, ձորն ու բլուրները:

Բայց հագիւ գորշ խորքի վրայ սկսել էր գծուել հայկական մի հին ամրոցի տխուր աւերակների կոյտը, հագիւ ամեն աղմուկից հեռու՝ միայն բնութեան ձայնն էր մեր ականջին հասնում, որ յանկարծ մեր ետեկից լսուեց նախ խուլ, ապա բարձր շառաչ, որ գնալով մեծանում էր ու գալիս—մօտենում:

Սայլ էր, ահագին դրդոցով թաւալող մի մեծ սայլ (գրոգ), որ չորս կատաղի ձիերով սրարշաւ գալիս էր՝ աւագի, խճի և քարերի շատրուան ցայտեցնելով շուրջը:

Լցուած էր նա բերնէ բերան՝ գիւղացիներով, որոնք կոկորդ պատռելու չափ գոռում էին, աղմկում, ձեռքեր ու ոտներ ցնցում օդի մէջ, ելնում-նստում էին, միմեանց վրայ ընկնում...

—Ի՞նչ է այն, գոչեց Յակովբը զարմացած:

—Մեր գիւղացիք են, բացատրեց սայլապանը, որ

կանգնել ետ էր նայում—բաս է՛ն ա, պրծած կըլեն, որ ըտէնց ուրախութիւնով են տուն գնում:

—Դուզանցի՞ք են:

—Հրամանք ես. ծաղկասարեցոց հետ սպոր ¹⁾ կար... կը գիտենանք—էսօր էր ըրազըրը... ²⁾ լաւ կոնծել են. բաս յաղթած կըլեն...

Մինչ այդ, մօտեցող սայլի մէջ սկսել էի նկատել յերաւի մեր գիւղից ծանօթ դէմքեր: Նախ՝ երկարավիզ Գէվօին տեսայ, յետոյ Գրիշօենց Մուկուչին, ապա Խոլերայի դէմքը երևան եկաւ, կամաց-կամաց՝ նորընտիր քեօխակէն, երեսփոխը. Յաբէթ աղայի որդին—«կչկչան Նիկոլն» էլ կար մինչև իսկ:

Սայլը վարում էր կաղլիկ Ջաւադը, որ անխնայ մտրակում էր ձիերին, ոտները ցցում, գոռում էր և քիչ էր մնում գետին գլորէր կողքին նստած ալիւրոտ Ջաքէին:

Ձիերը սըընթաց, կատաղի վաղքով ցնցում էին մեծ, խարխուլ արկղի նմանող սայլը, որ ոստնում էր, աջ ու ձախ թեքւում և քարի մանր խիճերով՝ սլաքների նման շամիրում աջ ու ձախ:

Նկատեցին մեզ և ճանաչեցին երևի: Կարմրամազ Սմբատը, բանից երևաց որ մէջն էր—կառքի խորքումը կուչ եկած և վիզը փորը ձգած: Ահա և վիզն ածիլած պայտար Խէչօն. նստել էլ սայլի կողի վրայ և այժմ կանգնած՝ ձեռքով ինչ որ շարժումներ էր գծում օդի մէջ:

Գոռում էին, բայց կառքի դղրդոցը խանգարում էր մեզ մի բառ իսկ հասկանալու:

—Հայ—հայ... լաւում էր միայն:

—Դժու՞ր են, տօ, գոչեց Յակովբը—ադա՛, մեր դու՞թին քիչ դէնը տար՝ թէ չէ շուռ կը տան:

—Հայ—հայ, եկանք հա՛...

Ու Ջաւադը, երբ մօտենում էին, բոլորովին ետ

¹⁾ Վէճ. ²⁾ Դատավարութիւն.

պառկելով՝ քաշեց սանձերը, ճգնեց կառքը կանգնեցնելու:

— Էդ ուր բարին... խուսեց խէչօի ձայնը:

— Տպռո՛ւ... այ ես ձեր... տպռու տօ է է... փիէ, էս շան ապրանքները կ'առնել են... տպռո՛ւ...

Կանգնեցրին կառքը ճիշտ մերինի կողքին:

— Բարո՛ւ, բարո՛ւ... ձայնեցին ամեն կողմից զուարթութեամբ—համեցէք մե՛զ հետ... նստէք մեզ հետ...

Արբած էին գրեթէ բոլորը, բացի խոլերայից և երեցփոխից: Ու լաւ հարբած: Դուզանցին, այն էլ խումբով, գիւղաքաղաք գնար և լուրջ, առանց հարբելու վերադառնար—անսովոր բան կը լինէր:

— Տեսնո՞ւմ էք, հրճուեց Գէորգը—կոնծել են ամենքը:

— Էդ ի՞նչ խաբար է խմբով, հարցրի ես—ի՞նչ կայ, որ բազմութեամբ, այսպէս գործի օր՝ գիւղաքաղաք էիք եկել:

— Գործ ունէինք, գործ... րազդո՞ր, ¹⁾ միւրավոյ պասրէղնի՛կ... ²⁾ խուսեցին խառն ի խուռն ձայներ:

Ամենքն էին խօսում: Եւ խօսքերի հետ խառն՝ ծիծաղներ, աղաղակներ:

— Նստէք, եկէք մե՛զ հետ նստէք...

— Ադա՛ գէ, տեղ ո՞րդիւմն ա, որ կանչում էք...

— Տօ իրանք հրէն պակաս սայլ ունին, գիժ խօ չե՞ն որ ըստեղ գան...

— Ընչի՛, թող մե՛զ հետ նստեն...

Բայց մենք տեղներինցս չշարժուեցինք:

— Ձեզ հետ կը գանք, դուք քշէք...

— Հա՛, ըտէնց լաւ ա, պարոններ, խորհուրդ տուաւ Երեցփոխը—հրէն ձորագլխին ցած կի՛ջնենք, ըստեղ կը խօսանք...

— Քշի՛ր տօ, Զաւադ, ճչաց խոլերան:

¹⁾ Դատավարութիւն. ²⁾ Հաշտարար դատաւորի փոխանորդ գիւղաքաղաքում. վարում է դատական գործերը:

Ու երբ կաղլիկը մտրակում էր, աչքս ընկաւ սայլի խորքին: Զարմացած նկատեցի մի ինչ որ սև երկար բան, որ անշարժ փռուած էր այնտեղ. քիչ էր մնում գիւղացիք իրանց ոտները նրան կռթնեցնէին:

— Դա ինչ է, հարց տուի և զլխով ակնարկեցի:

— Սողիւնն ա, սողիւնն... ¹⁾ օճնաց խէչօն:

Կառքը շարժուել էր տեղիցը:

— Դա ինչ է եղել, յաջողուեց ինձ հարցնել նշաններով, երբ սայլը դղրդիւնով սրանում էր:

Այս անգամ Զաւաղն էր, որ քրքիջը բերնին, իր զիւ ձայնով հասկացրեց ինձ.

— Հարբած ա, հարբած...

Ու անցան: Գինու շոգիների ազդեցութեան տակ՝ Զաւաղն աւելի կատաղօրէն մտրակեց ձիերին. ահագին ցնցումներով և խճային շատրուանի մէջ՝ կռուել սլացաւ առաջ:

Ստիպուած էինք բաւական հեռու բռնել մեզ այդ սանձարձակ արշաւանքից: Ետ մնացած՝ ամեն ըրպէս սպասում էինք թէ ահա սայլի միջից դուրս պիտի ոստնէին ջախջախուելու՝ վիզն ածիլած խէչօն և կշկշան նիկոլը, որոնք թէ միմեանց և թէ կողերին էին կառչել:

Բայց Զաւաղը վարպետ քշող էր. չնայելով իր իսկ ցնցումներին, սուր աղաղակներին—նրան յաջողուեց զնալ մինչև ձորաբերանը, ուր նա դուրս ելաւ խճուղուց, կատարելապէս մէջքի վրայ պառկելու չափ ետ կռացած քաշեց սանձերը, ճչաց, կանչեց և մի կիսաշրջան դործել տալուց յետոյ՝ ձիերին կանգնեցրեց ձորի ամենամօտ ափի կանաչ հարթութեան վրայ:

Մինչև մեր հասնելը, բոլորը դուրս էին եկել սայլից, նստել նրա կողքին, զինու մի փոքրիկ տիկ, օղու մի մեծ շիշ դրել կողքերին, հացն ու պանիրը պարզել՝ սկսել էին քէֆի:

¹⁾ Գիւղական դատաւոր, որ լինում է ընտրութեամբ:

Սուղիային թողել էին սայլի մէջ՝ երեսի վրայ փռուած ու խռկալով:

Հրաւիրեցին մեզ: Հետաքրքիր էր իմանալ թէ ի՞նչ անելու էին գնացել իրանց քեօխվայի, քէհեաների և սուղիայի հետ, թէ ինչո՞ւ այդքան լաւ տրամադրուած՝ այդտեղ էլ նստում էին քէֆը շարունակելու:

II

Ասեմք, ձորաբերանի այդ հարթութեան վրայ անհնար էր չնստել, նոյնիսկ եթէ խմելու և քէֆի համար չլինէր:

Լեռնադաշտի ամենաաքանչելի մի անկիւնն էր՝ իր վայրենի տեսարանների հեռանկարով:

Ամեն գիւղաքաղաք գնալիս անշուշտ իջնում էի այդտեղ և ժամերով կանգ առնում հսկայ ձորի կատարին, լիզուած ապառաժների, հոսանուտ ժայռերի բարձրութեան այդ կէտին՝ դիտելու համար ոտքերիս տակ բացուող կրքոտ պատկերը:

Դէպի անդունդը պարզուող ապառաժի տակից, ուղիղ ոտքերիդ առաջ՝ իջնում են կնճռոտ ու դաժան լեռների շարքեր, որոնք կռթնած միապաղաղ ժայռերի, գոգաւոր կողերով դնում են ու դնում դէպի խորքը, սեղմելու համար փրփուրը բերնին արշաւող գետակի կողերը: Իւրաքանչիւր ճեղք, իւրաքանչիւր կնճիռ, անդունդի եզրիցն սկսած՝ խռիւ մազերի նման դուրս է ցցում իր խորշերից բազմատեսակ ծաղիկներ ու թփեր: Նուրբ, աննման փափկութեամբ, գիշութեան մէջ ուռճացած բոյսերը դէզ առ դէզ կախուել են կամար կապած ժայռերից դէպի վար. գեղնազոյն ծաղիկների փրնջերը ոլորաւուն, բաղեղաձև զրկախառնուած սպիտակ վարդենիների՝ սահում-շրջանակաւորում են լարծուն ապառաժները: Աւելի վար, ստուերի մէջ գտնուող ճախնուտը զրաւուած է մեծահասակ շուշաններով, հոսանուտ խճի երեսին, փետրային նրբութեամբ և թաւ-

շային փայլով՝ կանաչ սաւան են կապել սպիտակ բծերով զարդարուն մանրիկ ծաղիկներ։ Եւ հուսկ ուրեմն, այնտեղ—վարը, շատ խոր, ջրի հետ անմիջապէս խաղացող ափերի՝ երկարութեամբ, որպէս լայն երիզ՝ միապաղաղ հաւասարութեամբ մանրէական մամուռներ թափօր են կազմել՝ բաշը թոթուելով արշաւող գետակի երկու կողերին...

Եւ դիմացը, գետափից վեր, միմեանց վրայ գլուխ ապառաժների թիկն տուել՝ վիթխարի զանգուածով ցցում է լեզուակաձև, միաձոյլ, խորշոմալից լեռը, որ գլուխ պտտեցնող գահաւանդներ է կազմում երեք կողմերից և գազաթին ունի հնամեայ մամուռ սուերակների մի տխուր կոյտ...

Այդտեղ էր որ Դուզանցիք նստեցին քէֆի։

Մեղմ եղանակը, մի քանի քայլ հեռուից դէպի անդունդն իջնող ջրվէժի կարկաշը, դալար կանաչութիւնն ու բաւական քանակութեամբ խմած գինին տրամադրել էր Ջաւադին երգելու։

Լաւ ձայն ունէր անպիտանը. զօրեղ, կրծքային հոսով ու տէնօր, որ թնդացնում էր շրջակայքը։

Վայրենի բնութեան նման նրա ձայնն էլ վայրենի, անմշակ թէև, բայց ունէր քաղցր շեշտ և յաջող ձկունութիւն։

Ու երգում էր նա կանգնած՝ դէմքը ձորակին.—

Նպատակիս հասնիմ միայն,

Թող զիս հանեն կախաղան...

— Գինի լցրէք տօ... ձայնեց նա երբ վերջացրել էր և կարմրած՝ մեր կողմը դարձել—ղօնաղների համար գինի լցրէք...

—Այ ձայնդ անապառ, այ դու շատ ապրիս, շան տղայ, գովեց նրան Խոլերան—լաւ ձէն ունիս, ես ուիմ Աստուածը, ամա փոշ տղայ ես, փոշ...

—Լաւ, ամի, ձէնդ կտրի թէ Աստուածդ կը սիրես. ի՞նչ վախտն ա Ջաւադին գովալը...

—Սուղիային ինչո՞ւ այնտեղ թողիք. հարցրեց Գէորգը:

—Բա ի՞նչ անէինք. ծիծաղեց երէցփոխը—տնաշէնը էնքան կոնծել ա, որ թօփ էլ տրաքացնես ականջի մօտը՝ չի գարթնի...

—Թօփից չի գարթնի, սրախօսեց խէչօն—ամա որ մէկ ըլամկա արաղ մօտացնես քթին՝ վեր կը թռնի...

—Դորթ տօ՛, տղէ՛րք, մէջ մտաւ քեօխվէն—Սա սկի լաւ բան չի որ անո՞ւմ ենք մենք: Եկէ՛ք սուղին հանենք սէլիցը, գլուխը մէկ ցածի սառը ջրով լուանք... Թէ չէ՝ ախր էս հալո՞վը մենք ի՞նչ գեղը տանենք նրան. բա ամօթ չի, հը՞...

—Տօ ընչի՞ս ամօթն ա, քրքջաց կամրամաղ Սըմբատը—եանի առաջին անգամն ա...

—Ձէ՛, քեօխվէն դըրստ ա ասում, տղէ՛րք. խօսեց խոլերան—մեր սուղիէն ա, ամօթ ա... Հանէ՛ք, մի քիչ երես-մերեսը լուացէք, բեալքի ուշքի գայ:

—Հա, դրուստ ա. աւելացրին մի քանիսը և ոտքի ելան—Թող տանեն ցած՝ քիչ ջրի տակին լուանանք գլուխը:

—Ադա տեղներդ վեր ընկէք է՛է... ճչաց Նիկօլը—ընչի՛, զինի եա արաղ շատ ունենք, որ նա էլ օյաղուի¹⁾ ու գայ մեր կողքին նստի...

Սակայն ոտքի ելնող գիւղացիք չլսեցին նրան: Մօտ գնացին սայլին, երկու հոգի ելան, սուղիային քաջջելով իջեցրին, ալիւրոտ Ջաքարը բռնեց խոտերի վրայ դրաւ և հրեսը դարձրեց:

—Տարէ՛ք, տարէ՛ք, ջրի մօտ տարէ՛ք. կանչեց խոլերան—ա՛ Մուկուչ, բա էդքան խմե՛լ կրլի որ դու ես խմում... հլա վօլօստնի սուղիա²⁾ էլ ես...

—Սուղիա, սուղիա... ցնցեց դատաւորին Ջաքարը,

¹⁾ Ուշքի գայ:

²⁾ Գիւղերի մի որոշ շրջանի դատաւոր:

Ղանաց ուղքի բերել և կիսովին բարձրացնելով, գլուխը իր ծնկներին կռթնցրեց:

— Հը՛ր՛մ... լսուեց դատաւորի բերնիցը:

— Ուղքի եկ, քո տունը շինուի, հերիք չի քնես...

— Ադա ուր էք կանգնել, վեր կալէք ցած տարէք է՛է՛...

— Հը՛ր՛մ... ղզ՛զ՛զ՛... փս՛ս՛ս... անում էր սուղինան:

Մի գիւղացի վճռական կերպով պաղեց նրա առաջ, շալակեց, բարձրացաւ և ընդհանուր ծիծաղների մէջ՝ սկսեց ձորն իջեցնել արբածին:

— Մոռայիթ³⁾ կացէք տճ... ձայնից Նիկօյը—սուղին քլօլ չտաք ձորը, թէ չէ էլ կաշի քերթող չենք ունենալ...

Գէորգն ու Յակովբը զարմացած՝ Նիկօյին նայեցին:

— Հա բան... ժպտաց սա—գեղացին սկի կարմրեալ գնալ առանց կաշի քերթողի... մորթուած ոչխարին էլ վարպետ կաշի քերթող պտի՞, եա չէ...

— Ե՛ս էլ գնամ. ոտքի ելաւ Խէչօն այդ միջոցին—բալթի արուն առնելու բան ըլի... Քեօխվա, էդ դանակդ մի դէսը քցի...

Եւ այսպէս էր ահա, որ երեք-չորս գիւղացիներ, դանակը ձեռքին բռնած Խէչօի հետ՝ սուղիային ձորն իջեցրին և շուտով մեր աչքերիցն անհետացան:

Քիչ ժամանակ էլ նրանց ծիծաղների և աղմուկների ձայնը հասնում էր մեր ականջին խորքից, յետոյ ամեն ինչ լռեց:

— Ամա ջրի կը կապեն սուղի գլուխը հա... արեց Ջաւադը:

— Տեսնո՞ւմ էք, դարձաւ մեզ երէցփոխը—էս էլ մեր սուղիան...

— Դորդ ա, խօսեց Խոլերան—խմող ա, ամա լաւ սուղիա ա... խեղճ, վարճաւոր...

Ու սկսեցին խմել այնուհետեւ: Մպասում էի որ

³⁾ Զգոյձ կացէք. հոգ տարէք:

Նիկոլը ուէ բան ասէր, բայց նա լուռ՝ օղի էր լեցնում և չէր նայում մեզ:

— Խելօք... արեց երէցփոխը— դրուստ ա. որ խելօք չըլի, ոսկոռների ծէրերը հնց կարայ պահի...

— Դ՛նչ ոսկոռներ. հարցրի ես:

— Ընէնց էլի... մումուաց Ջաւադը— ոսկոռներ...

— Լաւ դէ. կանչեց Սմբատը— էդ գինուցը դէս տուէք պարոնների համար... էն ձի ա որ ոսկոռը չի սիրում... Թէ խելօք ա՝ ջոնդերը¹⁾ կը ծածկի որ միշտ էլ ունենայ... Ադա Ջաւահր, ձէնդէլի մէկ գլուխդ քցի, բեալքի Թէ քէֆը նորից չաղանայ...

Ջաւադը յիրաւի «ձէնը գլուխը քցեց» և երբ քիչ յետոյ ձորն իջնող գիւղացիներից երեքն էլ եկան մեզ միանալու, բաժակները երբէք դատարկ չէին մնում:

Կէսօրը բաւական անցել էր. գիւղացոց տրամադրութիւնը հետզհետէ լաւանում էր. մոռանում էին սուղիային. իսկ խմած օղին ու գինին այն աստիճան ազդել էր, որ երգում էին, կանչում, գոռգոռալով վիճում:

Խօսակցութիւնը դառնում էր ինչ որ հողաբաժինների վրայ, որոնց մասին նրանք վէճի մէջ էին Ծաղկասարեցոց հետ և որի համար էլ խմբովին գիւղաքաղաք էին գնացել:

Բանից դուրս էր գալիս, որ Դուզանցիք վաղուց ի վեր մտածում էին անտառների վերերում ընկած ընդարձակ արօտատեղիները ազատել ծաղկասարեցոց ունեւորութիւններից. անդատար, ամէն տարի կռիւ էին տալիս նրանց հետ, ծեծում էին, ծեծ ուտում, աղմկում և վերջ ի վերջոյ, այս տարի վէճը դատաստանի էին ձգել:

— Շան որդիները... կանչում էր Խոլերան— էս ա 30 տարի, քանի միտս ա, էդ չիմանլողը²⁾ մէ՛րն ա

¹⁾ Ծայրերը:

²⁾ Արօտատեղի. ²⁾ Յատակազիծ. մակարդակ:

ըլել. մե՛ր տաւարն ա ընտեղ արածել. հմի կանգնել էին թէ բա՛ «մե՛րն ա, դուք գո՛ղ էք, աւագակներ էք»...

—Տօ գո՛ղն էլ իրանք են ու աւագակներն էլ. ճշաց քեօխվէն—բա ինչի՛, ես մեռել եմ, որ ծաղկասարցիք մեր չիմանլըղը խլեն ու հլա մեր չօբաններին էլ ծեծեն... Այ, ըտէնց կանեմ հա... Տեսա՞ք, ա խալիւր, խօտեսաք թէ հնց պըրիստաւի մօտ նրանց բերանը փակեցի...

—Արա՛. ձայնեց Ջաքարը—բա էն մածուռն ուտող Վարդօն էն ի՛նչ էր ասում... Ո՞նց եանի թէ մեր պլանը²⁾ սո՛ւտ ա, յետոյ ա շինած, թէ լիսնիչի³⁾ օգնականը կաշառք ա կերել...

—Տօ կարմն, թող իրանք էլ ուտացնեն... Ընչի՛, կաշառքը եանի փի՛ս բան ա... Հըէն, հմի թող գան ու տենանք հնց են գապթում հողերը...

—Տօ լաւ ենք արել, լաւ... գողաց Ջաւաղը—հոգիներն էլ հանել ենք. հլա մէկ տես ես հնց եմ մի քէֆ սարքելու լիսնիչի օգնականի համար...

Շատ հետաքրքրւում էին հիւրերս՝ իմանալու այդ այդ բոլոր խառօսի միջից ճշմարտութիւնը: Շատ էլ մաքուր չէր երևում գործը: Ըստ երևոյթին մեր գիւղացիք լաւ միջոցների չէին դիմել, թէև այժմ ցնծում էին իրանց սարած յաղթանակով:

—Ինչպէ՛ս է գործը. հարցրի ես— պատմեցէք, պարոններն էլ իմանան:

—Թող ես պատմեմ. բռնեց թևիցս Խոլերան:

—Թող քեօխվան պատմի. մէջ մտաւ Սմբատը:

Քեօխվան նախ մի բաժակ գինի կոնծեց, բխերը սրբեց, մի մեծ բրդուչ հաց ու պանիր կոխելով բերանը՝ թշերն ուռեցրեց և ուտելով՝ ասաց.

—Հըմ... հա, պատմեմ, ընչի՛ չէ... համ-համ...

—Տօ մէկ բերանիդը կուլ տուր հլա է՛. ծիծաղեց

3) Անտառապահ:

հրայ վրայ Զաքարը—խօ աջալա ¹⁾ չի... էն ա ես ա-սեմ, էլի...

—Չէ... ես...

Արեց քեօխվէն, մարմնի մեծ ցնցումով կուլ տուաւ բերնի եղածը և ասաց.

—Ըսէ՛նց... Հմի պատմեմ... Հա, ի՛նչ էի ասում... Ամա դրուստ, հլա սկի բան էլ չեմ ասել... Տօ, կասես, հարբել եմ, հ՞ը... խմածս ի՛նչ էր որ. հարբելն ընէնց կըլի այ, ոնց որ սուղիէն ա... Հա, աղաներիս ասեմ որ, էդ շան տղերքը—Ծաղկասարիցիք, մեր կողքին չիմանլըղ ունեն... միթա՛մ թէ ²⁾ քիչ ա գալիս, կամաց-կամաց վրայ են տալիս մինչի Կաթնաղբիւրը. մէկ էլ է՛ն տենանք որ մեր չօբաններին ծեծում են թէ՛ մինչի Կաթնաղբիւրը իրանցն ա, մենք ի՛նչ իրաւունքով մեր տաւարները դէնն ենք արածացնում...

—Ադա, դրուստ որ հարբած ես. միջահատեց խոլերան—բա ըտէ՛նց կը պատմեն... ի՛նչի բաս չես ասում թէ 30 տարի ա էդ 17 դեսեատինը մե՛զ ա տուած, հլա մէկ վախտ էլ մեր քօչն ¹⁾ էր ընդի...

—Դէ կասեմ էլի... Հա, ըտէնց ա, դորթ ա. մեր քօչն ընդի ա ըլել 30 տարի առաջ...

—Տօ չէ, չէ. զայրացաւ խոլերան—երկու տարի առաջ չէր, որ քօչն ընդի էր... տօ մոռացել ես, քո տունն էլ ընդի չէր... բա ըտէ՛նց ես վկայութիւն տալու...

—Հա, տօ, դորթ որ մոռացել էի... Թամամ երկու տարի առաջ... ողորմածհոգի մէրս էլ հլա սաղ էր, էն տարին բօլ լօռ ²⁾ շինեց ու կերանք ձմեռը... Հա, բան, Թամամ հինգ տարի առաջ... Հի՛նգ թէ երկու, ամի...

—Ը՛մ ես քո հարբած գլխիդ... արեց ուժգնութեամբ խոլերան—լաւ ա, ձէնդ կտրի մէկ, թէ Աստուա-

¹⁾ Շտապողական, ²⁾ իբր թէ. ¹⁾ Ամառը լեռ գնացող գիւղացիք, ²⁾ Մօթալի նման մի պանիր, որ շինում են Թանից:

ծղ սիրես... ընէնց կոնծել ա, որ մի'տն էլ չի թէ քո-
չը երբ էր կաթնաղբիւրի մօտ...

— Դէ լաւ, ամի ամի. արեց Զաւադը չարախնդաց
— քեօխվա ա, դործ շալո ունի, հր մէկը միտը պահի...
Դէ ձեր քեօխվէն էլ էս ա էլի. ախպօրս չհաւանեցիք,
հմի սրա լազաթն առէք... Ոնց էր, քեօխվա—դարձաւ
նա հեգնութեամբ քեօխվին—ոնց էր... Հինգ տարի ա-
ռաջ, ողորմածհողի մէրդ բոլ լօռ շինեց... Այ, դտար
հա, մալաղէց, ³⁾ քեօխվա... Առ, առ մէկ էս էլ կոն-
ծի, բեալքի հինգ տարին էսհետ տասը շինես...

— Փոռչ, փոռչ... կանչեց նրա վրայ քեօխվէն—ըստեղ
էլ խօ գեղը չի. մէկ էլ տեսար պլէտը ⁴⁾ եկաւ հաճա...

— Լաւ ա, լաւ... քրքշաց Զաւադը—հրէն պլէտդ
Մարտօի միկիտանումը ⁵⁾ վեր ընկած. դու գիշիդ խը-
միր, առ...

III

Մինչ այդ՝ խճուղու վրայ անցուղարձն աւելանում
էր։ Անշուշտ ժամը 4-ը պիտի լինէր, որովհետեւ միմե-
անց ետեկից, դղրդոցով անցան գիւղաքաղաքից երկաթու-
ղու կայարանը գնացող ամենօրեայ «պաղվող-ները» ⁶⁾
անցորդներով լեցուն։

Նրանցից յետոյ երեացին ու անցան օրօրուն՝ մեր
ետեւում գտնուող «խախողներին» Ալէքսանդրովկա գիւղի
խոտաբարձ սայլերը, գիւղաքաղաքից զանազան գիւղեր
վերադարձող ձիաւորներ՝ բեռներով, եզան սայլեր ճրո-
ճալով, այլև հետևակներ։ Իսկ դէպի մեր կողմը, խճու-
ղուց իջնելով, երեացին երկու նոր գիւղացիներ։

— Փիէ... բացականչեց Զաւադը նկատելով նրանց
— Հրա մտիկ տուէք մէկ... Տօ էն ծաղկասարցի Վար-
դօն չի մեր Յարութանց Ոսկանի հետը...

³⁾ Ռուսերէն բառ «կեցցես»։

⁴⁾ Մտրակ. ⁵⁾ Գինետուն. ⁶⁾ Մեծ սայլ՝ ձիերով լծած։

—Ի՞նչ վարդօ, տօ. ասաց Նիկօլը—Հասարցի Մաթօն ա:

—Ձէ հա՛, խմածդ գլխիդ ա խփել... Վարդօն ա որ կայ. էն էլ, հրէ՛ն, Ոսկանն ա իր մեծ փափախովը:

—Վարդօն ա. հաստատեց Սմբատը—էն էլ Ոսկանն ա որ կայ... Էս ֆնց ա ըլել որ իրար հետ են...

—Այդ ի՛նչ վարդօ է, միջամտեցի ես—այն որ ասել է թէ ձեր պլանը կեղծ է և դուք լեանիչի օգնակա՛նին կաշառք էք կերցրել:

—Հա՛, հէնց էն ա. ասաց Ջաքարը—մածուն ուտող վարդօն...

—Թող դայ մէկ է՛... ոտքի ելաւ քեօխվէն—մի-րավօյ պասրնդնիկի 2) առաջը չուգացի նրան մէկ լաւ ուշուց տամ... ըստեղ էլ խօ պրիցուտվէնի 3) տեղ չի...

—Ադա՛, ամօթ ա, մէջ մտաւ երէցփոխը—տեղդ նըստի, որդի. ղօնաղը որ թշնամիդ էլ ըլի, պտի պատուես՝ երբ սուփրիդ վրայ ա գալիս...

—Տօ ի՛նչ պատուել, ի՛նչ դադ, բարկացաւ Ջաքարը—նա համ շունն ա, որ ասի թէ մեր պլանը սուտ ա ...

—Ես թէ չէ՛ մենք լեանիչին կաշառք ենք տուել... աւելացրեց Նիկօլը—որ ուսում առած, կարդացւոր ըլի, պտի մեր գլխին նստի...

—Ադա՛, կարդացւորս որն ա, ճչաց Ջաւաղը—քիչ ենք կարդացւորներ տեսել... ես թէ չէ հէնց մենք, պակա՛ս կարդալ-գրել գիտենք...

—Տօ փռւչ. կանչեց երէցփոխը նեղացած—քո դուշմանն ա, քեզ հետ հմի նա դա՛ւի ունի, դու աւելի պտի նրա հետ քաղաքավարի ըլես... լսողը ի՛նչ կ'ասի. տասը հոգով, նամարդի պէս վրայ էք տալիս...

1) Մալօռուսներ, որնցից կովկասում մի քանի գաղութներ կան. 2) դատաւոր. 3) Պետական պաշտօնատուն. աղաւաղած՝ պրիսոնատվէնի բառից:

—Ղորդ ա ասում ամին, պնդեց Գրիշօենց Մուկուչը—մի անպատուէք ղօնաղին...

—Նստի, քեօխվա, ձայնեց երկարավիզ Գէվօն—նստի, ամօթ ա. թող գալիս ա գայ. թէ ինքը ձէն չի տայ՝ դու էլ բան մի ասի...

Բայց քեօխվան, որ ելել և մի քայլ առաջ էր գնացել, չկարողանալով զսպել իրան, թէև չսկսեց հայհոյել, սակայն կանչեց հեռուից.

—Էս եանի ձնց էլաւ, Վարդօ, որ սուտ պլան ունեցողները սուփրի վրէն ես գալիս...

Ու երկու ոտքի վրայ լարուած, աքաղաղի նման կոռուի հրաւէրը կարծես նետած, ձեռքերը մէջքին կանթեց և սպասեց որ եկողները մօտենային:

Վարդօն անշուշտ լսեց, հասկացաւ զրգոյիչ հրաւէրը, բայց լուռ՝ շարունակեց մօտենալ և երկու քայլ հեռու կանգ առաւ:

Ոսկանը մօտ եկաւ, քայլելիս կանչելով հեռուից.

—Փնհ ձեզ ի՞նչ ասեմ... Ադա, բաս ընդեղ հերիք չէր ձեզ, որ ըստեղ էլ սուփրա էք սարքել...

—Այ համեցէք, Ոսկան ամի, ձայնեց նրան Զաւադը—կիսատ խօ պտի չթողայինք քէֆը:

—Բարև ձեզ. տրեց Վարդօն՝ մի քայլ ևս մօտեցած:

—Աստծու բարին. պատասխանեցին նրան մի քանիսները:

—Համեցիր, Վարդօ. դարձաւ նրան երէցփոխը—համեցիր կողքիս եկ, մէկ ստաքան զինի անուշ արա...

—Ձէ, շնորհակալ եմ, ասաց Վարդօն տեղիցը չշարժուելով և կարմրած—Ոսկանի հետ էինք... Ասաց մէկ գնանք... թէ դու մնալու ես, ես մենակ գնամ, Ոսկան:

—Ո՛ւր ես շտապում, այ տղայ, կանչեց Ոսկանը—կաց մէկ ստաքան զինի խմենք ու միասին պատվօղով քեզ էլ կը տանենք:

—Միթուվ կը մնամ...

Միւս գիւղացիները սառը վերաբերմունքը, Զաւադի լիբբ ծիծաղն ու ակնարկները սրան-նրան՝ բարկա-

ցրին ինձ: Ճանաչում էլ էի Վարդօին. իսկոյն մօտ գընացի, բարեկեցի և սկսեցի հետը խօսել:

— Ծանօթացէք. ներկայացրի նրան հիւրերիս:

— Աղա, կանչեց այդ միջոցին Ոսկանը իր խրոխտ ձայնով— դորդ որ դուզանցի ենք հա... Կէսօրից առաջ գործներդ պըծել, հրէս իրիկույ ա դառնում, հլա դեղն էլ չէք հասել:

— Եանի դիւի մէկ չի. արեց Ձաքարը— օրը կորսումս ա...

— Բաս սնուիէն ուր ա, տօ:

— Հարբած էր, քարափի տակը տա՛րան, որ հով տեղում մի լաւ քնի... ծաղրեց Ջաւադը— համ էլ մի քիչ շատ պինտ էր խումփացնում...

— Փնւ ես ձեր... ծիծաղեց Ոսկանը— սկի տեհայ ոչ որ էդ շան տղէն օյաղ հալով դեղ մտնի...

Վարդօն, կիսովին ականջը մեղ, աշխատում էր լսել նաև դուզանցիներին: Կցկտուր պատասխաններ էր տալիս, զգալի կերպով նեղւում էր:

Հիւրերիցս Յակոբը թողել էր քէֆ անողներին և անդունդի ծայրից կռացած՝ հիացմունքով նայում էր դէպի խորքը, իսկ Գէորգը զննում էր նոր դէմքերը, մանաւանդ Վարդօին.

Ջննելու էլ դէմք էր այդ: Միջահասակ յիսնամեայ գիւղացի, թէև նոյն կոշա դիմագծերը, արևակէզ դէմքն ունէր, բայց բաւական զանազանւում էր միւսներից:

Հագել էր քաղաքացու նման. ամեն ինչ հնամաշ էր նրա վրայ. — սկսած գլխի «կարտուզից» որ գունազուրկ էր և տրորւած— մինչև կարկտաններով լի եւրոպական կօշիկները:

Անընդհատ ծխում էր, մուշտուկով պապիրոսը միշտ երկու դեղնած մատերի մէջ, ծուխը միշտ հաստ բխելի կարմրած ծայրերին, ձեռքն էլ տարօրինակ կերպով դողդողալիս:

Կարծես քնից նոր էր վեր կացել. մի տեսակ ուռած կոպերով ու խամրած հայեացքով աչքեր ունէր:

Ուրիշ կերպ չէի տեսել նրան: Ժպտելիս՝ տխուր ծալքեր էին կազմուում աչքերի անկիւններում և այտերի մազոտ ցցուածքներն աւելի շեշտուում:

Թւում էր որ սաստիկ խմող պէտք է լինէր, եթէ ոչ արդէն ակոսիոլիք: Նշանները պարզ էին. ձայնը խռպոտ, ձեռքերը դողդոջուն, դեղնութեամբ նշմարներ, մրսկանութեան երևոյթ և կաշուի մի տեսակ յատկանշական իւղոտ փայլ:

Ակնարկը մեզնից—դուզանցոց, նրանցից դէպի մեզ, անընդհատ ծխում էր, շատ կարճ, ակամայ պատասխաններ տալիս և փոքրիկ, անցողակի ժպիտներ կազմում դէմքի վրայ:

—Դո՛ւք էլ սրանց հետ էք. հարցրեց նա մեզ՝ քիչ յետոյ:

—Ո՛չ, մենք ճանապարհին պատահեցինք և եկել ենք ձորն իջնելու:

—Այո՞... աչքերը փայլեցին—իսկ ինչո՞ւ չէք իջնում. չէ՞ որ յետոյ ուշ կը մնաք:

—Ի հարկէ, արեց Գէորգը—գնանք իջնենք. ի՞նչ ենք այս մարդկանցը կպել. Յակովբն էլ անա անհամբերութիւնից կարծես ուզում է իրան ձորը շարտել:

—Գնանք, ասաց Վարդօն—ես էլ կը գամ ձեզ հետ:

—Համեցէք, և եթէ կուզէք՝ մեր կառքովը ձեզ մինչև Ծաղկասար էլ կը տանենք... այնպէս չէ՞, դարձայ ես Գէորգին:

—Լա՛ւ, ասաց Գէորգը—երեք հոգի ենք, թող չորս լինենք:

—Շնորհակալ եմ... արեց Վարդօն—գնանք ուրեմն: Շարժուեցինք տեղներիցս:

—Է՞դ ուր բարով, պ. Երուանդ, ձայնեց Խոլերան:

—Ձորը:

—Հա՛... դնացէք, ընչի՞ չէ...

—Դո՛ւ էլ ես գնում, Վարդօ. հարցրեց Ոսկանը:

—Այո, պատասխանեցի ես նրա փոխարէն—մենք

միասին կիջնենք, յետոյ մեր կառքով նրան իրա գիւղը կը տանենք...

—Հ'ըմ... լաւ...

—Ինչ որ ա... արեց քեօխվան, որ նստել էր—երթաք բարով... ամա լաւ պրծար, Վարդօ... գնա, գնա, քեզ հետ ուրիշ վախդ կը տեսնուենք:

Վարդօն նայեց նրան, մեղաւորի նման ժպտեց ու հետեւեց մեզ: Իսկ Զաւադը մի մեծ քրքիչ արձակեց և ձայնեց.

—Կարդացւորները գնացին...

Սուանց պատասխան տալու՝ քայլեցինք դէպի ձորաբերանը և ձայն տուինք Յակովբին:

Ու երբ ուզում էինք իջնել, լսեցի դարձեալ կաղիկի ձայնը, որ կանչում էր մեզ.

—Ըստեղ մտիկ տուէք, պ. Նրուանդ, թէ սուգին ռաստ գաք, ասէք թող գայ, էս ա գնալու ենք ենք...

Դարձայ, նայեցի նրան բարկութեամբ և չկարողացայ զսպել ինձ.

—Ձեր աղբը ինքներդ ժողովեցէք, գոչեցի զայրոյթով:

—Ինչ...

—Սկի, ոչինչ... շտապեց մէջ ընկնել Վարդօն. յետոյ թեա սեղմեց, նշանով արաւ լռելու և չորսս էլ նեղ արահետով իջանք դէպի ձորը:

Դուզանցիք անհետացան այլևս մեր աչքերից:

IV

Քանի իջնում էինք, գետի կարկաչն աւելի հնչուն, ժայռերն աւելի լարծուն, կանաչն աւելի առատ ու թարմ և արահետն աւելի դժուարանցանելի էր դառնում: Դիմացի կնճռոտ, կարծես արհեստական կերպով կերտուած լեռը ճնշող, հսկայ մեծութիւն էր ստանում՝ կոացած անդունդի վրայ:

Մշտապէս ստուերալից անկիւններում, ժայռերի

ձեղքերից անընդհատ կաթկթող ջրերի տակ, մագերի նման փռուած ու կախուած՝ աճել էին գիշութիւնով ուռճացող բոյսերի թփեր. խոշոր ապառաժներ լզուած ջրերից՝ սահել-հասնել էին ուզում գետակին և աջ ու ձախ, անվերջ ու անաւոր խորութեամբ՝ ձգւում էին գլուխ պտտեցնող անդունդներ...

Շատ չնչին, շատ փոքրիկ էինք երևում մենք բնութեան այդ վայրենի հսկայութեան առաջ։ Մէն-մի քարն այդտեղ մեծ էր մեզնից, ամեն մի թուփը աւելի խոշոր։

Եւ այդ բոլորը—խիճ, քար, ապառաժ ու թուփ միահամուռ ձգտում էին իջնել—հոսել ուղէպի խորքը, ներքեւում արշաւող փրփրալից գետակին, որ գալարւում էր քարոտ անկողնի վրայ, ոստումներ գործում...

Գուցէ տասներորդ անգամը լինէր իջնելս այդտեղ, բայց ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ փոփոխութիւններ էի նկատում շուրջը։ Բուսականութիւնը աւելի առատ էր դարձել և ճոխացել.—վայրենի շուշանները ծաղկել էին իրանց լայն ու լեզուաձև տերևների մէջ. վարդենին սպիտակ վարդերով պճնուել, դեղին ծաղիկների փնջերը երկարացել՝ դէպի մեզ էին կռանում, երկցուկները անհամար քանակութեամբ, խոշոր և պարարտ՝ դրաւել էին խորշեր ու ծերպեր, իսկ երեք-չորս նոր ջրվէժներ՝ ոստիւններով գահավիժում էին ժայռերն ի վար, պայթում քարերի վրայ, ջրի փոշի ցանում ամեն ուղղութեամբ։

—Բայց սա հրաշալիք է... ձայնում էր Յակովբը։

—Վայրենի, կըքոտ և արբեցուցիչ է՝ ինչպէս գընչուհի. աւելացնում էր Գէորգը։

Իսկ Վարդօն գլխարկը ձեռքին, գլուխը կախ և քիչ կթոտելով՝ իջնում էր լուութեամբ։

Արահետը ոլորապտոյտ էր՝ երբեմն ժայռերի միջով, նեղ, հագիւ մի ոտնաչափ, իսկ յաճախ այնքան մօտ քերում էր անդունդի ափը, որ ստիպուած էինք կառչել քարերի և թփերի։ Ոստնում էինք ջրերից, մագըլ-

ցում կամ սահում և երբ քրտնաթոր՝ հասել էինք հոսանուտ խիճերի դաշտին, կանգ առինք գետից յիսուն քայլ վեր—համեմատաբար տափարակ մի տեղ ու նրստեցինք հանգչելու:

Վարդուն միշտ լուռ՝ նստարան շինեց մի մեծ քար, Յակովբը ցցուեց սուր ապառաժի գլխին, Գէորգը փրուուեց խիճերի վրայ, իսկ ես մնացի կանգնած:

—Դուք չյոգնեցիք. ասացի գիւղացուն դառնալով:

—Ո՛չ, խօսեց նա—իջնելը չի յոգնեցնում... բարձրանալը հոգիս է հանում...

—Այդպէս է, փիլիսոփայեց Յակովբը—իջնելը միշտ հեշտ է. բարձրանալն է դժուար...

—Հը՛մ... արեց Վարդուն և ծխախոտի տուփը հանեց—իջնելը, այո՛, հեշտ է, բայց մէկ էլ տեսար տեղն ու տեղը մնացիր... և այն մնալն է որ կը մնաս...

Ու սկսեց պապիրոս շինել՝ կռացած տուփի վրայ:

—Ձեզ համար դուցէ, առարկեց Գէորգը—շատ էլ առողջ մարդ չէք երևում, թէև գիւղացիք էք:

—Հիւանդ չեմ, խօսեց Վարդուն—շունչս չի բաւականանում:

—Եւ ձեռքերդ ու դուցէ ոտքերդ էլ դողում են:

—Ոտքերս քիչ, իսկ ձեռքերս՝ միշտ... Խմելուց է:

—Կասկածում էի... ուրեմն խմող էք դուք:

—Այո՛, արաւ Վարդուն պապիրոսը վառելով—օղի շատ եմ խմում:

—Լաւ չէ, բարոյախօսեց Յակովբը:

—Գիտեմ, ժպտեց գիւղացին—բայց ճանն ինչ... խմում եմ:

—Խնչո՛ւ ուրեմն մերժեցիք, երբ վերևում գիւղացիք առաջարկեցին ձեզ օղի, հարցրի ես:

—Ձկամեցայ: Նրանց հետ խմելը չարժէ... Միշտ մենակ եմ խմում. ո՛չ ոքի հետ...

—Եւ շատ:

—Շատ... Ուրիշների հետ, եթէ պատահի, զոռեն՝ միայն մի ըլամկա... Գիւղացոց հետ՝ երբէք. ընկեր չեն.

օղիդ են միայն խմում և հարբելուդ վրայ ծիծաղում... Սոհասարակ վատ են. եթէ շահ չունենան քեզնից—կամ կը ծաղրեն կամ կը վնասեն... Մի բաժակ օղիի համար քծնում են...

Կցկտուր, խռպտա ձայնով խօսում էր նա՝ պապիրոսը երբեմն բերնին, երբեմն մատների մէջ: Չէր նայում մեզ, այլ միշտ դիմացի գետին և լեռներին:

—Ձեր անունը Վարդօ է, դարձաւ նրան յանկարծ Գէորգը, որ սկսել էր աւելի հետաքրքրուել:

—Ո՛չ, Վարդան է... «մածուն ուտող» Վարդան:

—Մածուն ուտող, ծիծաղեց Յակովբը—և ինչո՞ւ այդ տիտղոսը. երևի մածուն շատ էք սիրում:

—Այո. միս սակաւ եմ ուտում:

—Դուք երևի սովորած էլ էք, ժպտեց Գէորգը—գիւղացիք ձեզ «կարդացւոր» կոչեցին:

—Ծաղրում էին... բայց ուսել եմ մի ժամանակ... Ներսիսեան դպրոցումն եմ եղել... Գիւղացիք չեն սիրում ուսածներին:

—Այդ վատ է, որ ուսածներին սկսել են ծաղրել. նկատեցի ես—երևի շատ էք խմում և ձեր պատիւը իջեցնում...

—Ո՛չ, այդ չէ, ասաց Վարդօն—Ուրիշների մօտ ես չեմ հարբում... տանա միայն. խմում եմ և չեմ դուրս գալիս... խմում եմ ու կարդում, քնում... Այդ չէ: Ծաղրում են, որովհետև իրենց գործերը տեսնում եմ և... աւելի հասկանում եմ իրանց աղտերը... Տանել չեն կարող որ իրանց գիւղացին աւելի զարգացած լինի և մաքուր, որ իրանցից շատ աւելի աղքատ, գրեթէ անկուտի Վարդանը համարձակւում է աւելի բան հասկանալ ու դատել, որ նա էլ միւսների նման չէ քծնում, քեօխլի վրայ գոռում է և մասնակից չէ գծուծ գործերի...

—Այդպէս է, ասաց Գէորգը—քանի մարդ տգէտ է, այնքան հաճոյք է զգում իրանից հասկացողին ծաղլու առիթ գտնել:

—Այո... Քեօխլան բարկանում է, որ չէ կարող

ինձ էլ մտրակել, ծեծել... և դիմում է ծաղրի... գզիրը ծաղրում է... որովհետև ինձ հեռու եմ պահում նրանց կեղտոտ արարքներից և կամ ճշմարտութիւնն եմ ասում... Պրինստան էլ, երբ տեսնում է որ առանց օրէնքի ինձ հետ վարուել չէ կարող՝ ծաղրի է դիմում, ճգնում է ստորացնել ինձ, գիւղացոց առաջ պատիկացնել...

— Եւ ի հարկէ, ասում են ձեզ ամենքը:

— Ասում են... Ծաղրով, նոյն իսկ տնտեսապէս ճգնում են «տրորել» ինձ... Եւ երբ խմում եմ—նրանց քէֆն է գալիս. սիրում են տեսնել «ուսումնականին» անասունի հայում, թուլացած, հարբած... Կուղենային գտնել ինձ փողոցի ցեխում տապալակելիս...

— Էլ ինչո՞ւ էք մեղադրում գիւղացոց, առարկեց Յակովբը—քանի որ ինքներդ էք ձեզ անասնացնում և ծաղրելի դարձնում... Յիրանի, ուսում առած հարբեցողից զգուելի բան չէ կարող լինել:

Վարդօն ժպտելով նրան նայեց մի րոպէ, թանձր ծուխով պատեց բեխերն ու ասաց.

— Ձեմ մեղադրում... Բայց ասեմ ձեզ, որ նոյն արբեցողն էի նաև չորս տարի առաջ, երբ մեր վեց գիւղերի ստարշինան էի, տէրութեան պաշտօնեայ... մտրակը ձեռքիս, շղթան վզիս և միշտ հարբած, այն էլ փողոցներում, հրապարակում, դատ տեսնելիս... ու չէին ծաղրում. քծնում էին, գտնում որ «ուսումնական հարբեցողը» սկի էլ ծաղրելու չէր, այլ շատ պատկառելի, յարգանքի արժանի... Մի շուն ունէի—մինչև իսկ նրան էլ գգւում էին, յարգում... Ստրկական յատկութեան արդիւնք է. սերնդից-սերունդ մտրակի տակ ծնած՝ պիտի քծնեն դօրեղի առաջ, պիտի շողոքորդեն, լզեն... Կապուած շունը միշտ հաջում է ազատ շան վրայ... Դուք տեսե՞լ էք սարդի ոստայն...

— Շատ...

— Ոստայնը սարքած, թագնուած մի անկիւնում՝ սպասում է. անմեղ ճանճը բռնում է յանկարծ, շատ

դէս ու դէն խփւում, ճգնում է ազատուել... գուցէ և գողում է, օգնութեան կանչում.. Եւ եթէ բան է, մի ուրիշ ազատ ճանճ լաի նրան և մտածի օգնութեան գալ — բռնւում է ինքն էլ և նրա բախտը ոչնչով չէ զանազանւում առաջինից... մի քիչ աւելի ուշ է ուտւում, ծծւում...

— Այո, խօսեց Գէորգը — գիւղն է այդ... ցանցը և գիւղի ըմբոստը:

— Գիւղն է, պնդեց Վարդօն — ոչ միայն գիւղը, այլ ամբողջ երկիրը... Ցանց է, ոստայն... և սարդերը տուգած, սարդերը գիշատիչ. ոչ մի անկիւն ազատ չէ... Ի՞նչ կարող է անել թէկուզ «ուսած, հասկացող» ճանճը... Աւելի շուտ կը բռնուի, աւելի ուշ կը ոչնչանայ, բայց նրա կտրած չնչին թելը նորից կը նորոգուի և ճանճերը կը բռնուեն, կը ծծուեն...

— Հասկանալի է, ասաց Յակովբը:

— Իսկ ուր ոստայն կայ, շարունակեց Վարդօն — այնտեղ կայ միմիայն ուտուող ճանճ... ծնուելուն պէս գիտէ նա որ ցանց կայ... Մնում է մի հնարք... — լինել քծնող, խորամանկ, խաբեբայ և գծուծ՝ սպրտել կարողանալու համար թելերից և գոնէ քիչ աւելի ուշ ուտուելու համար... Անցեալ օրը մի գիրք էր ընկել ձեռքըս, կարդում էի... Շատ լաւ գիրք էր. Թիֆլիս էի գնացել՝ մի ծանօթ տուաւ... Կարդում էի ու մտածում որ շատ լաւ կը լինէր, եթէ դարվինիզմով բացատրուէր մեր գիւղացու ներկայ յատկութիւնները...

— «Դարուկինիզմ» գիրքն էք կարդացել:

— Այո... լաւ, պարզ գրած գիրք է... և ճիշտ: Ինքս գիտել եմ շատ բան... Որոշ միջատներ՝ իրանց միջավայրի գոյնն են ունենում, որովհետեւ այդ գոյն ունեցողները միայն կարողանում են ազատուել սարդից... ներեցէք, առ հասարակ ուտողներից ուզեցի ասել... — և յառաջացնել իրանց նման սերունդ...

— Որոշ միջատներ էլ, աւելացրեց Գէորգը — տերեւ-

ների մէջ ապրելով՝ ստանում են տերէնների նմանութիւն այնքան, որ զանազանել չի կարելի...

—Այո... շարունակեց Վարդօն—ապրում են և բազմանում միայն նրանք, որոնք նմանւում են իրանց շրջապատող տերէններին. այդպիսի ընտրականութիւն մի քանի սերունդից յետոյ՝ յառաջացնում է տերեւածէ միջատների մի տեսակ և այդ նոր տեսակի միջատը կը զարմանայ, եթէ պատմես իրան, որ տերէնների ձևից աւելի լաւ ձև կայ...

—Մեր երկրի գիւղացիներն էլ նոյն օրէնքին են ենթարկուել ուրեմն ձեր կարծիքով. հարցրեց Յակովբը:

—Նոյն... Ըմբոստները թշուառ են, ապրելանիկ... նրանք այլանդակութիւններ են և շուտ են ուտւում... Աւելի ուշ ուտուելը դառնում է իղէալ... Մտածել էի այդ բոլորի մասին, բայց բացատրել չէի կարողանում. գիրքը հասկացրեց:

—Բայց, ասացի ես—պատուեցէք ցանցը:

—Պատուէ՛ք... Ժպտեց Վարդօն—ինչո՞ւ չէ... Բայց նախ հարկաւոր է որ ամենքը զգան թէ ցանցը նեղիչ է և թէ նրանից դուրս էլ կայ կեանք ու աւելի լաւ կեանք... Յետոյ, շատ էլ հեշտ չէ պատուելը. առաջին զգացողին սարդը իսկոյն կլանում է... Մի ճանճը ոչինչ անել չէ կարող. մի ըմբոստը, եթէ չփշրուի էլ, ինձ նման՝ օղիի կը դիմի կամ ծաղրելի կը դառնայ... պէտք է ամենքը... իսկ այդ «ամենքը» ունենալ դիւրին չէ...

Ասաց, ուժգին կերպով փչեց մուշտուկի մէջ, պապիրոսի մնացորդը դուրս շարտեց ու ոտքի ելաւ:

—Չգնանք...

—Քնանք...

V

Շատերը, եթէ մտաբերեն, գուցէ յիշեն իրանց հետ պատահած այսպիսի մի երևոյթ:

Վիճում ես մէկի հետ. դիմացինդ պարզում է քեզ

իր հայեացքը որոշ խնդրի մասին և յաջողում է համոզելու չափ փաստեր տալ: Զգում ես որ ճիշտ են ասածները, այնուամենայնիւ դեռ կասկածի մէջ ես, որովհետեւ իրական կեանքում նրա պատմած փաստերը անձամբ, քո աչքերովը՝ չես տեսել:

Եւ ահա չէ անցնում մի քանի օր, երբեմն իսկ մի քանի ժամ, որ դիպումածով, ներկայութեամբ հէնց քեզ հետ վիճող պարոնի—ականատես ես լինում նրա ասածը հաստատող ապացոյցին:

Այդպէս օտարոտի մի պատահար էր ահա, որ հաստատելու համար Վարդօի խօսքերը, դէմ առ դէմ տեղի ունեցաւ ձորագլխում, երբ այնտեղ վերադարձանք:

Պէտք է որ ժամը 6-ը լինէր, եթէ ոչ աւելի ուշ, երբ ձորիցն ելանք ու մտածեցինք զիւր գնալ:

Դուզանցիները չկային. գնացել էին: Հարթութեան վրայ մնացել էր միայն մեր սայլը: Սայլապանը պարզուած նրա մէջ՝ քնել էր գլուխը դրած մի երկար փայտի վրայ:

Զարթեցրի նրան:

—Վեր կաց, գնում ենք:

Ելաւ, աչքերը տրորեց ու իջաւ սայլից:

—Հա, եկաք, արեց նա—բա ընչի՞ էսքան ուշացաք... հրէս կը մթնի:

—Ոչինչ, լուսնկայ գիշերներ են. սանձերը կարգի դիր ու նստենք:

—Ղորդ, ա, առարկեց նա մօտենալով ձիերին—ամա դէ շատ ուշ մնացինք է... Ողջ օրը կորսուաւ. ասի քիչ շուտ ետ դառնանք, բեալքի թէ մի-երկու սէլ խոտ էլա տուն տանեմ:

—Վնաս չունի, խօսեց Վարդօն—ուրիշ սէլ էլ ունիս. ախպէրդ հմի նրանով տարած կը լինի:

—Դ՞նէ էլ ես գալու Դուզան, ասաց սայլապանը խէթ-խէթ նրան նայելով:

—Ձէ, ասացի ևս—առաջ մէկ Ծաղկասար կիջնենք, յետոյ Դուզան կը բարձրանանք:

—Էդ հնց կըլի, փոկերից մէկը ձեռքին՝ ինձ նայեց սայլապանը—էդ խօ ջլին միթանը կը մնանք... Չէ, էդ մէկը սկի չի ըլի. ես Ծաղկասար չեմ գնալ:

—Տօ պրծիր է, ձայնեցի ես—մի բան էլ աւելի կը տանք հը... Մի մանէթ չի հախդ, Ծաղկասար գնա ու երկու մանէթ ստացիր:

—Ոհնց թէ մի մանէթ... գոչեց նա—ընչի, բաս մի մանէթ էք տալու:

—Իհնչ է, զարմացայ ես—մեր Սիսակ ծառան քեզ հետ չի՞ խօսել այդ մասին. չէ՞ որ սովորաբար հէնց մի մանէթ է և ոչ աւելի:

—Ղորդ ա, խօսել ա... կմկմաց գիւղացին—ամա դէ մի մանէթ...

—Չէիր ուզում՝ թող չլծէիր... պրծիր, պրծիր, խօսալու ժամանակ չկայ...

Գիւղացին պահ մի լուռ, առանց մեզ նայելու՝ սանձերը կարգի դրաւ, յետոյ յանկարծ դուրս եկաւ ձիերի միջից, անցաւ սայլի միւս կողմը, վճռականօրէն ինձ նայեց ու ասաց.

—Չէ, պարոն Երուանդ, էդ ըլելու բան չի. ես Ծաղկասար գնացողը չեմ՝ էս մէկ, համ էլ երեք մանէթից պակաս չեմ առնի՝ էս քեզ վրայ երկու...

Ես և հիւրերս միմեանց նայեցինք զարմացած:

—Այ աղայ, դու խօ չե՞ս գօռել, ես հարբած խօ չեմ. զայրացաւ Յակովբը—հէնց մեզ մօտ էր որ Սիսակը եկաւ ու ասաց թէ մի մանէթով է խօսել հետդ...

—Ղորդ ա... բան չեմ ասում, մի մանէթ խօսեց... ամա դէ ես էլ ասի որ երեք կառնեմ...

—Է՛, որ ասիր՝ ինչո՞ւ եկար կամ ինչո՞ւ գնի մասին մեզ հետ նախ չվերջացրիր ու յետոյ բէրէիր. հը...

—Դէ հնց անեմ ես... ասի աղա մարդիկ են...

—Յիմար մի լինիլ, միջամտեցի ես—միշտ գնացել եկել եմ, երբեմն 4—5 հոգով, մինչև մութը մնացել ենք ու միշտ էլ միայն մէկ բուբլի եմ տուել... Որոշուած զինն էլ դա է...

—Այդպէս է, հաստատեց վարդօն—տաքսան ¹⁾ մի մանէթ ա:

—Ի՞նչն ա մէկ մանէթ, բացագանչեց գիւղացին՝ գայրացած դէպի նա դառնալով—եանի ձեր ծաղկասարեցին կը տանէր հա՛... Թէ ընէնց՝ փչում ես...

Ապա յամառ ու խիստ ինձ նայեց ու ասաց.

—Երեք մանէթից պակաս չի ըլի, պ. Երուանդ. Թէ Ծաղկասար էլ գնալու ըլէք՝ չորս մանէթ... կողքէք՝ կը տանեմ, չէք ուղի, հրէն ձեր շէյքը, ²⁾ սէլիցը վեր դրէք՝ ես գնամ...

Այլ ևս համբերել անհնար էր. չափազանց յանդուգրն էր դառնում գիւղացին: Անմիջապէս կորզեցի վարդը մեր պայուսակն ու գորգը և ասացի.

—Լաւ. դէ հիմի գնա՛. մինչև գիւղը չորս վերստ է մնացել. ինչպէս լինի կը գանք, բայց դու այլևս կոպէկ չես ստանալ ինձնից:

Սայլապանը ելաւ սայլի վրայ, խարազանը ձեռքն առաւ, սանձերը ժողովեց ու մի տեսակ համարձակ ժպիտ դէմքին՝ կանչեց.

—Կը ստանամ... արխէյին, ³⁾ կաց...

—Գնա տեսնենք ի՞նչպէս կը ստանաս... Դատի դիմիր եթէ կ'ուզես:

—Ինչի՞ դատաստան. ասաց նա—իմ դատաստանը հրէս ա՛յ, իմ ալլէտն ¹⁾ ա...

—Ինչպէ՛ս...

—Ընէնց... իմ դատաստանը ես իմ ձեռքովս կը տեսնամ... հրէս ա՛յ, պլէտս սաղ կենայ...

Արիւնը գլուխս խփեց. վարկենական զարմանքից յետոյ, չգիտեմ ինչպէս եղաւ—ոստնեցի դէպի նա, բռնեցի ցոյց տուած «պլէտի» ծայրից, քաշ տուի խլեցի և նրանով ուժգնութեամբ սկսեցի հարուածներ տեղալ գլխին:

1) Որողուած գինը. 2) իրեղէնները. 3) միամիտ. 1) խարազան:

Սոսկման ու զարմանքի մի ճիշ դուրս թռաւ գիւղացու բերնից. ճգնեց սանձերը ժողովել, բայց շփոթուեց. և որովհետեւ ես շարունակում էի հարուածել՝ ցած թռաւ սայլից:

Կարծեցի պիտի պաշտպանութեան դիմէր, սայլի մէջ դրած ցուպը վերցնէր, վրաս յարձակուէր...

Ենուամենայնիւ ետ չքաշուեցի:

Այստեղ սակայն Գէորգը, որ ապշած կեցել էր, վարակուեց ինձանից. անմիջապէս կորգեց ձեռքիցս խարազանը, ընկաւ գիւղացու վրայ—և տուր թէ կը տաս...

—Շան որդի, սկսեց նա հարուածները հետ—դու համարձակում ես պէտով սպառնալ, հա՛... սպասիր մէկ քեզ սատկացնեմ...

—Եւ, եւ... սկսեց ետ-ետ քաշուել գիւղացին—եւ... սպանելու էք ինձ...

—Պիտի սպանեմ... ահա քեզ... ահա էլի...

Եւ ո՛չ իսկ մտածեց մի ըստէ ձեռքը ցուպին տանել գիւղացին. այլ մէկէն մէջքը դարձրեց ու ճշալով սկսեց փախչել դէպի խճուղին. Գէորգը նրա ետեւից՝ խարազանը ճոճելով օդի մէջ...

Ո՛չ միայն փախչում էր սայլապանը, այլ և կանչում էր.

—Փիէ... տօ սպանելու էք... ախր ես ի՞նչ արի է... տօ ես ղալմիթ արի որ մի բան ասի...

Գէորգը հասել էր ետեւից, հայհոյում էր ու զարնում:

—Վայ, վայ... սկսեց աղաչել գիւղացին:

Կանգ էր առել ու կծկուելով, գալարուելով՝ ուտում էր հարուածները, առանց ձեռք իսկ շարժելու զարնողի դէմ:

—Վայ, վայ... գոռում էր նա—եւ մեղայ Աստծոյ,

աղա... ախպէր ինչ կուզէք տուէք... տանեմ, տանեմ, էլ ուր ես խփում... կանչ հալա...

—Դո՛ւ անպիտան, դո՛ւ սողուն... կանչում էր Գէ-

որդը զարնելով—էս ըռպէիս մեր պայուսակը մէջ դիր ու մեզ գիւղը տար թէ չէ...

—Տօ տանեմ, տանեմ էլի... եա'...

Յետոյ յանկարծ վարմունքը փոխեց, կծկուեց, աղաչաւոր, ստրկական ժգիտ կազմեց դէմքի վրայ ու ասաց.

—Դէ որ ուզում ես սպանել, ըհա՛, խփիւր... դու քո ինսա՛ֆը...

Այստեղ մենք միջամտեցինք, Գէորգն էլ լիջեցրեց խարազանը:

—Թող, Գէորգ. ասացի ես—Թող, շա՛տ զգուշի է:

—Եւ ինչպէ՛ս զգուշի... կանչեց նա խարազանը հեռու նետելով—քիչ է մնում խեղդեմ, սատկացնեմ այս սողունին... փոխանակ՝ ճանկերով լինի, ատամներով լինի՝ ինձ բղկտելու, դողում է այս բարակ, թելի նմանող քոսոտ խարազանի առաջ. փախչում է, կծկւում, աղերսում. քիչ է մնում ոտներս լղի... Ո՛ւ ես քո կերած հացին ու ծածկած փափախին... Մօտ արի, շան որդի, լաչա՛կ ծածկեմ գլխիդ, լաչա՛կ...

—Ընչի՛, աղա՛. կանչեց գիւղացին հեռուից—մօտ չեմ գայ, էլի կը ծեծես...

—Արի ասում եմ է... արի սայլը բարձրացի, թէ չէ որջ մարմինդ կը ջարդեմ...

Գիւղացին մի քայլ առաջ եկաւ քծնող ժպտը դէմքին, կանգ առաւ խոնարհ՝ և ասաց.

—Եանի լի՛նչ էի արել, աղա՛, որ էդքան ծեծեցիր:

—Հալա էլի կը ծեծեմ, սողուն. կանչեց նրա վրայ Գէորգը:

—Տօ, դու մարդ ես, ջիգար ունի՛ս... սօ դու սկի ամօթ եա սիրտ չունե՛ս... Հ՞ը, անխճած, համ պլէտ ես ցոյց տալիս, համ էլ էդքան վախկոտ ես...

—Դէ բա լի՛նչ անեմ, աղա՛, ես կարո՞ղ եմ ձեզ պէս աղաների հախիցը գալ... Կերթաք ստարշինի, պրիստաւի ու... էլ որջ տարին ջառմա՛¹⁾ քաշելուց չեմ պրծնի...

¹⁾ Տուգանք:

Յետոյ մօտ զնաց սայլին, արագութեամբ մեր իրեղէնները դարսեց տեղը, խոնարհաբար հրաւիրեց մեզ նստելու և երբ սանձերն էր ժողովում քշելու համար, քծնող ժպիտը դէմքին ինձ դարձաւ ու ասաց.

— Դէ աղա, էն որ ծեծեցիք էլ, երկու մանէթը կը տաք, չէ... Թէ Ծաղկասար կուզէք՝ իրեքը...

— Լաւ, լա՛ւ, քշի՛ր...

— Քշիր ու ձէնդ կտրիր, շա՛ն տղայ. բարկացաւ Գէորգը— հիմա աւելի փիւս կը ծեծեմ քէ խօսել ես:

— Նա՛... արեց գիւղացին— դէ քշում եմ էլի, էլ ինչի՛ ես ուշուանց տալիս, եա քէ չէ՝ ծեծել ուզում:

— Քեզ նման սողունի ոսկորներն էլ որ փշրես՝ դեռ քիչ է:

Գիւղացին Վարդօին նայեց զարմացած ու հարցական. կարծես կամենում էր հարցնել նրան քէ՝ «ինչո՞ւ է բարկանում այլեա այդ քաղաքացին»:

Վարդօն, որ մինչև այդ լուռ, իսկ կառք նստելուց յետոյ գլուխը քաշ՝ պապիրոս շինել— վառում էր, նայեց Գէորգին ու ասաց.

— Ձի հասկանալ ձեզ, պարոն, իզուր էք փորձում իր ստրկային զգացմունքները զգուելի հանդիսանցնել իրեն իսկ... Քանի բարկանում էք— նա ա՛յնքան աւելի չի հասկանում ձեզ...

— Իսկ բնազդ, ինքնապաշտպանութեան, անձնասիրութիւն բնագդ անգամ չունի, գոչեց Յակովբը— չէ՞ որ ամեն անասուն ունի դրանցից:

Նւ մինչ կառքը սրանում էր ու խճուղին ելնում, Վարդօն առանց ժպտելու, ծուխը բեխերի մէջ՝ պատասխանեց.

— Այո, ունի... Բայց ինքնապաշտպանութեան բընազդները տեսակ-տեսակ են լինում: Փախչել, կծկուել-թաղնուել՝ հարուածից խուսափելու համար, աղաչել, լալ... Դրանք էլ ինքնապաշտպանութեան բնազդներ են: Ստրկական ինքնապաշտպանութեան բնազդներն են մեր մէջ զարգանում միայն. իսկ անձնասիրութիւն բառը

անյայտ գաղափար է այս կողմերում... Ամեն ինչ միաբանած՝ ժողովրդին կրթում են այդպէս...

—Անաստանը գոնէ կծում է, մոմուաց Գէորգը— ինչքան էլ ուժեղի պատահի, նախ կծում է, յետոյ մեռնում... Մեղուն իր մահուան գնով՝ պաշտպանում է իր հասարակութեանը...

—Ճիշտ է, շարունակեց Վարդօն—Մենք էլ կծել գիտենք... մեզնից թոյլերին, մէկմէկու կծել... Մարդը կարծում էր թէ յոխորտալով կը յաջողուի կողոպտել ձեզ. այժմ քծնում է, որովհետեւ զգաց որ այդ ձեն աւելի նպաստաւոր է... Ու յաջողուեց. հաւաստի եմ որ կը տաք իր նրան ուղածին չափ. ծեծեցիք և դա ճնշում է այժմ ձեզ. խղճահարութիւնից՝ ուղածը պիտի տաք...

—Իսկ որ ծեծ կերաւ...

—Ոչինչ, սովոր է մեր մէջքը. ժպտեց դառնութեամբ Վարդօն—կոշտեր են դոյացել մեր մէջքերի վըրայ այնպէս, ինչպէս ոտքերի մատներին՝ նեղ կօշիկների մէջ ճնշուած... Ծեծը, բարկութիւն գրգռելու համար, նախ հարկաւոր է որ կաշին նուրբ, զգայուն լինի և կոշտերից ազատ. իսկ կոշտերից ազատուելու համար...

—Ազատուելու համար... արի ես.

—Միայն մի հնարք կայ... լայն կօշիկներ հագնել, նեղ կօշիկը ընդ միշտ դէն շպրտել... Այո, լայն, շատ լայն...

Վ. Փափագեան